

Проф. М. К. ГРУНСЬКИЙ.

ПИТАННЯ ПРО АВТОРА „СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ“.

I.

Тепер ще не можна відповісти на питання — хто був автор Слова. Тому всі міркування про те, чи був він учасником Ігоревого походу, чи ні,—всі відповіді на подібні питання ледві-чи можуть кого завдовольнити. Подавано й подається такі, напр., відповіді, що автор був представником дружинної доби, що він був Ігоревим сповійовником, через це то він і вихвалив цього князя в своїй поемі. Хоча, здається, значення може мати відповідь лише негативна, а саме — можна цілком сумніватися, щоб автор був справді сповійовником Ігоря, бо для такої відповіді немає ніяких підстав, крім „ідеалізації“, до якої, проте, не всі однаково ставляться; а той факт, що ніде не показано, щоб автор був близький до описуваних подій,—перш за все промовляє проти такого висновку. Барсов навіть назвав свою працю „Слово о п. Иг., какъ художественный памятникъ Киевской дружинной Руси“. Намагаючися довести, що співець Слова—дружинник, Барсов особливо старавсь розбити доводи Вс. Міллера про цілковито книжний характер Слова. З погляду методологічного дуже цікаво відзначити ось що: Вс. Міллер, доводячи, що Слово виникло під впливом південнослов'янських переробок візантійських повістей, наводить за-для порівняння одну таку повість — про Дігеніса, вбачаючи в цій повісті схожість із Словом. Але Барсов спростовує можливість запозичення з цієї повісті, вказуючи на те, що переклад Й сягає не раніше 13 віку. І в той самий час, щоб довести свою думку, Барсов користується з перекладу повісті Флавія, вважаючи за можливе на підставі дуже незначних фактів, що переклад цієї повісті був на Русі в 11—12 вв.

Факти, що на них вчені ґрунтуювали свої погляди про час походження рукопису Слова, дуже часто були непевні. Ось, напр., Калайдович гадав, що згорілий рукопис Слова був 16 в., спираючися на вказівки друкарщика Селівановського. Смірнов гадав, що рукопис був 15 в., спираючися на слова М.-Пушкіна про виразне письмо, вважаючи, що така прикмета письма властива тільки уставові або напівуставові, а не скорописові. Навпаки Тіхонравов, що застосовував рукопис до часів пізніших, ґрутувавсь на гаданій невиразності

письма цього рукопису, цією невиразністю він з'ясовував те, що, переписуючи, недокладно передавали деякі літери або плутали їх.

Гадку Тіхонравова намагавсь підсилити різними міркуваннями Барсов, а потім Козловський (у невеликім палеографічнім досліді).

Взагалі, треба сказати, що в питанні про вік згорілого рукопису ми маємо багато неповного, поглядів, що ґрунтуються на часткових випадкових даних, до того-ж різно оцінюваних.

Коли часто з великими труднощами означають час того або того рукопису, що його ми маємо перед очима, то що-ж можна сказати про цей стан, коли рукопису вже немає і його особливості треба відтворювати здогадами? І часом дають йому такі особливості, яких насправді й не було.

II.

Центральна постать Слова, герой цього поетичного оповідання—Ігор Святославович, князь Новгород-Сіверський. Його похід на половців змушує автора Слова пригадати про всі ті чвари, що раніше, а почасти й тоді панували на руській землі. Цим ніби краще малюється тло, що на нім якось яскравіше вирізняється князь Ігор, ідучи походом на ворогів руської землі—половців. Його поразка—поразка всієї Русі, його поворот з полону—радість усієї Русі. Згрупуймо ж усі дані літописів, і ми побачимо, що Ігор така сама особа як і багато сучасних йому тодішніх руських князів. Року 1185 він іде походом на половців, але трохи раніше він мав з половцями дружні стосунки і разом із ними воював із своїми-ж братами—князями руськими, разом з половцями він грабував і палив руські міста. П'ять років до походу 1185 року разом з великим князем Святославом та половецьким ханом Кончаком Ігор ішов на Рюрика Святославовича і разом з Кончаком тікав переможений. Ігор та Всеволод, що брали участь у поході 1185 р., ходили на Ростислава й виступали, як насильники, виконуючи волю Андрія Боголюбського. На Ігоревому сумлінню було певно чимало руської крові, коли він кається в злу годину. Після нещастливого бою він говорить таку промову: „Помянухъ азъ грѣхы своя предъ господемъ богомъ моимъ, яко много убийство, кровополитье створихъ въ земли крестьянstъ, яко же бо азъ не пощадѣхъ крестьянъ, но взя на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля; тогда бо не мало зла подъяша безвиннни хрестьянини, отлучаеми отець отъ роженихъ своихъ, братъ отъ брата, другъ отъ друга своего, и жены отъ подружій своихъ, и дщери отъ матерей своихъ, и подруга отъ подруги своея, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшию, живии мертвымъ завидять, а мертвии радуховахуся, яко мученици святѣи огнемъ отъ жизни сеѧ искушение приемша, старци порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужу же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають, жены же оскверняеми”...

Автор Слова, захоплений ідеєю про конечну потребу об'єднати землю руську, невдало спинивсь, як на героїві своєї повісті, на Ігореві через те, що цей князь не тільки не був прихильник цієї ідеї, а навпаки, був типовий представник принципів супротивних — він належав до Святославовичів, що на перший план висували інтереси свого краю на шкоду інтересам землі руської (пор. дослідження Д. І. Багалія, Голубовського, Ляскоронського про сіверську землю). Той самий похід його 1185 р. потай од великого князя, як також і те, що раніше він не взяв участі в попереднім поході руських князів на половців — певний на це довід. Що правда, автор Слова цього не заховує, — він говорить про похід року 1184, що підняв великий князь Святослав, і що в ньому ні Ігор, ні Всеволод не взяли участі, але загадку цю наведено тільки для того, щоб одзначити величну постать Святославову, що його загалом автор так характеризує, як важко було-б сподіватися від сучасника, що знав добре умови та події свого часу. Під час походу року 1185 політичне значення Київа було вже не те, що раніше. Тепер це не був уже центр, що коло нього об'єднувалися руські землі. Могутність Київського князя була сливе ніщо. Коли за Київський престіл і точаться сварки, то це більше якось з традиції, справжньої-ж сили набувають інші міста: на півдні Галич, на півночі Володимир (пор. М. Грушевський — Історія Кіївської землі).

Того часу великим князем київським був Святослав, що здобув київський престіл за допомогою хитрощів та зради, брав жвану участь у чвалах, користувавсь допомогою тих самих половців проти свого-ж брата. Яким-би чином сучасник міг вкласти в уста такого князя „золотое слово со слезами смѣщенное“, як він міг уявити цього князя перуном для кочовників, і що міг значити заклик до інших князів в устах князя, що не гербував найгідшими засобами, щоб досягати своєї мети та подушити своїх суперників? Щоб вийшла з уст автора така характеристика Святослава, яку ми бачимо в цій пам'ятці, треба, щоб пробіг час і час немалий. Тоді ми зрозуміємо ідеалізацію цього князя, як можемо тим самим таки часом з'ясувати й ту характеристику, що дав автор Слова, наприклад, Олегові Святославовичеві, назвавши його Гориславичем. Оцінка літописних даних що-до Олега Святославовича не дає згоджуватися з тим темним тлом, що ним оточує його діяльність автор Слова. Олег справді наводив половців на землю руську, та це робили й інші руські князі; в Олега до того-ж, порівнюючи з цими іншими князями, було навіть певне виправдання — він діяв проти свого напасника, що одняв у нього княжий престіл — проти Всеволода Ярославовича. Чим-же з'ясувати суворо негативне відношення автора Слова супроти Олега Святославовича? Негативне відношення проти цього князя і в літопису. Наближення даних поглядів автора Слова й літописця, здається, може кинути проміння й на особу автора Слова. Літописець-князин

ставивсь негативно до діяльності й особи Олега через те, що цей князь був ворогом Володимира Мономаха. Бувши великим князем київським, Мономах ворогував супроти Олега, що добув Чернігівське князівство. Літописець не доцінював, що робив для чернігівського князівства Олег, що багато піклувався про добробут і цим ніби вже відкупляв ті нещастия, що заподіяв їх, бувши спільником половців. Коли й автор Слова став виключно на ворожий бік що-до Олега, то це могло статися через те, що він не знав цілої Олегової діяльності, що також і він сам був киянин і жив у той час, коли слава Володимира Мономаха стояла дуже високо (а вона відбилася ще негативніше на характеристиці Олега).

Взагалі не можна сказати, щоб історичні відомості автора були виразні. Взяти хоча-б тє, що мовиться про Всеслава Полоцького. Очевидно, перші дві фрази про те, як Всеслав кидав жереб про дівчину собі любу і потім скочив до града Київа, вказують на той факт, що Всеслав здобув київський престіл. Це, звичайно, так і було. Тільки порядок викладу історичних фактів не такий, як уявляє автор Слова в звязку з дальшими фактами з життя Всеславового. Те саме можна сказати љо-до непрозорої фрази про захоплення Новгорода. Справу-ж маюється ось як. Року 1067 Всеслав Полоцький захопив Новгород—„разшибе славу Ярославу“. В цей час Ізяслав, Святослав та Всеволод вдираються в його державу. Всеслав кидає Новгород, поспішає до полоцького князівства. Біля Німиги відбувся бій. Всеслав був розбитий і втік... Потім Ізяслав, Святослав та Всеволод запрошують його на нараду, обіцяючи цілковиту безпечність. Всеслав повірив, прибув на поклик, його схопили і посадовили в порубу в Київі. Року 1068, коли половці напали на київську державу, кияни повстали на Ізяслава, вирубали з поруба Всеслава, і він став київським князем. Сім місяців князював Всеслав. Коли-б навіть „на седьмом вѣцѣ Трояни“ прирівнююти до цих сьоми місяців, то все-таки послідовність буде не та, що в літопису. Коли цей вираз однесті до попередньої фрази (до „насильства“), то важко говорити про насильство від половців. На сьому році (мабуть — місяці) князювання Всеславового в Київі з'являється Ізяслав з Болеславом Польським. Всеслав зустрічає їхне військо біля „Бѣлограда“, але звідси потай тікає, покинувши своїх киян.

Звичайно, Слово не літопис, а поетичне оповідання, від нього не можна вимагати тієї докладності, що її ми маємо право вимагати від історичної оповіди. Але цим уже руйнується той погляд, що говорить про будь-яку історичну вартість Слова.

III.

Автор Слова не виконав свого завдання — керуватися тільки біллицями свого часу, не ходити у слід Боянові. Про це перш за все свідчить мітологічний матеріал, внесений до Слова. Цим матеріа-

лом автор Слова ніби грається. І справді, як людина, серйозно пе-рейнята християнським світоглядом, могла користуватися з цього ма-теріалу? Тільки одне може це з'ясувати, це — книжність та штучність, що за утворюваними гарними образами змушувала забувати про життєве значіння цих образів. Бо-ж яскрава думка, що пронизує Слово—боротьба з „поганими“-половцями. Як-же міг користуватися автор Слова з того, що лишилося в спадщину від тих самих „по-ганих“ часів? Літописці також говорять про поганських богів ру-ських слов'ян, але варт порівняти й тут з Словом, щоб перекона-тися, оскільки велика різниця відношення. Ця гра поганськими обра-зами, як книжними зворотами, позначилася й на епітеті Бояна-Ве-лесового внука. Цей „Велесів унук“ каже таку приказку: „ни хыtru, ни горазду суда божія не минути“.

Протиставлячи літопис із Словом у відношенні до поганства в зазначенім розумінні, я ніяк не можу погодитися з поглядом Аніч-кова (Язычество и древняя Русь, 333 та далі), що автор Слова й складачі літопису стояли в цім випадку на однім рівні і що навіть літопис розкриває нам новий погляд на поганство, що дозволив, щоб так просто, навіть інтимно, „любовно“ поводивсь книжник-християнин з іменнями поганських богів. Вони — наші предки, з нечестя їх колись обожнювали; але, коли охрестилися люди — вони перестали помиля-тися й зараз, ніяк не здригаючися від імення якого-небудь поган-ського бога, добре розуміють, що ймення це належало такій самій людині видатній, що її слід добром пом'янути. По-за літописом схожий погляд у вставці до „Хожденія по мукамъ“. Тут змальовано як тих, що повірили та обожнили „юже бъ тварь бог на работу ство-рил“, так і тих, „хто боги назваша“ ще й „человчська имена — Трояна, Хърса, Велеса, Перуна... Ні тут, ні в літопису не видно „любов-ного“ відношення книжника-християнина.

Мітологія Слова, без сумніву, книжкового походження й залежить од якихось творів слов'янського півдня або навіть заходу. Книжність, нежиттєвість уживаних назвиськ так і відчувається у всій компози-ції Слова, особливо також в уособленнях Обиди, Карни, Жлі. Діва Обида, богиня смерті Карна, Й вісниця Желя — це образи безперечно утворені шляхом книжної творчості. Відгомони попередньої віри були тільки за матеріал для утворення епітетів — дажбожій, стрибожій, велесов. І тільки Хърсь уцілів, та й той у вигляді якогось невираз-ного уявлення, або скоріше — тільки як сама назва. Реальніша по-стать є див, що виступає в ролі злого духа, але й тут, очевидно, запозичена книжкова назва була наповнена змістом життєвим — уяв-ленням про злого духа.

Цікаво відзначити, що в Слові не згадується за Перуна, що по-сідав головне місце в нашему поганському Пантеоні, як про те гово-рить літопис. Там ми маємо ось що. Олег присягається „по руському за-кону“ зброєю своєю, Перуном богом своїм, Волосом, „скотьим“ богом.

Посли Ігореві, заприсягнувши додержувати складеної умови, кажуть, що коли присягу не буде додержано — „да будуть клять оть Бога и Перуна“ (Бог для християн, Перун для поган). Ігор з послами йде до того бугра, де стояв Перун. Святослав із своїми боярами та „всюю Русью“ присягається Богом, Перуном, Волосом. Князь Володимир ставить подоби богів на бугрі по-за теремним княжим двором — Перуна (древляна а главу его сребрену и усь златъ), Хорса, Даждьбога, Симаргла й Мокоша (тут уже не згадується про Волоса).

Поставленик Володимира у Новгороді Добриня перш за все ставить Перунову подобу.

Всі ці дані ніби висувають на перший план Перуна. Той факт, що Олег присягається тільки Перуном, а Святослав із своїми боярами та всією Руссю Перуном та Волосом, скотячим богом, надає перекональної сили гадці Анічкова, що „Волос — бог ширшої частини людності“. І коли гадка того самого дослідника про те, що „Перунів культ — дружинно-княжий культ, культ київських Ігоревичів“ не має собі певних доводів, то здається, що з більшою ймовірністю можна гадати, що Перун найголовніше наче бог вояків, а Волос — бог усієї іншої людності, торгівлі.

IV.

Раніше я вже покликався на давню фундаментальну роботу про Слово — Барсова. Тепер не можу під кінець своєї невеличкої праці не сказати декілька слів про новішу працю, теж особливо цінну різним матеріалом, — ак. В. Перетца „Слово о полку Ігоревім — пам'ятка феодальної України-Руси XII віку“. У вступі до тексту та коментарів ми знаходимо такі, між іншим, параграфи: § 7. Коли написано „Слово“, § 8. Автор „Слова“, § 11. Поганські боги в „Слові“. Ось висновок авторів: „Слово“ написано ще як Ігор жив. За це свідчить те, що про нього згадано, як про „нынѣшняго“.... Отже, воно, мабуть, написано р. 1187... Справді, кілька інтересів, що їх торкається Слово, могло цікавити найбільше князів та їхню дружину; їх оспіував, до них удававсь автор... Цей факт подостатком характеризує автора Слова, що в ньому декотрі вчені бачили князівського дружинника*. Потім ще короткий висновок, або краще замітка: „Звичайно, він ганьбити князів за міжусобиці — „взагалі“, але вихваляє Святослава, певне, свого сюзерена, вихваляє й Ігоря, що його жалує, й Володимира Глібовича та інш.“ (стор. 50, 55, 56). § 11, який присвячено „поганським богам“, стойте якось окремо що-до питань про автора та про час написання Слова.

Звичайно, ці висновки нічого нового не дають. Але це й зовсім неважливо — може, кінець-кінцем, після довгого ще обслідування Слова ми дійдемо до висновків, які шляхом інтуїції було зроблено далеко раніше. Дуже важливий для нас самий шлях дослідження Слова, а цей шлях в ак. Перетца старий, хоч сам дослідник і каже про те,

що він „розвязує по-новому”. Справді, Слово вимагає від нас „розвязування по-новому”, але щоб це розвязування виходило тільки з праці над відомим нам текстом перш за все, з точного вивчення цього тексту, а не з будування реконструкцій, яких зовсім не було, та не з роботи виключно над великою літературою Слова. Автор, напр., пише: „про мову списка „Слова” подостатком писали вже А. Смірнов та Н. Карінський” (VI — од автора). А проте треба починати обслідування Слова з мови, тому що дослідження Смірнова тепер уже втратило свою ціну, а невелика стаття Карінського підійшла одночасно до мови Слова. І в інших відношеннях нічого, напр., не дає нам що-до основних питань про Слово, коли ми намалюємо стан феодалізму України-Руси XI—XIII століття, користуючися для цього переважно з підходів старих та новіших істориків. Ці картини сами собою дуже цікаві, особливо коли-біх давалося не в мозаїчному вигляді, але з Словом їх механічно звязується, й тому цим ми не доведемо походження нашої пам'ятки з феодальних часів. Все це я кажу для того, щоб указати на потребу зовсім інакше підійти до обслідування Слова, ніж це робилося досі. Пам'ятка ця вимагає від нас перш за все детальнішого обслідування кожного свого слова, кожної форми. Треба статистично вивести різні форми, і вже на основі новіших наукових даних вирішити питання про мову. Треба подібну працю перевести в зв'язку з тими палеографічними особливостями, які ми можемо уявляти, порівнюючи тексти М.-П. та К. Треба також детально вивчити зміст та композицію Слова. Отже, я проводжу думку про потребу інтенсивно вивчити текст без спроб інтуїтивного розвязання питань. Треба буде дати й детальніші порівняння Слова з різними історичними пам'ятками — особливо тут будуть мати значення деталі — і тоді ми не будемо вагатися, яка пам'ятка мала вплив. Всі ці питання мусять стояти в нерозривному зв'язку одне з одним, а не окремо.

Не тільки ті дані, які я накреслив, аналізуючи зміст тексту, переважають мене в тому, що автор Слова не міг бути Ігоревим сучасником. Ці дані в тому самому напрямку можуть бути збільшені — дуже непевні відомості що-до тієї доби має автор Слова, його твір ні в якому разі не міг бути за якесь джерело для літопису (сучасна філологічна критика не дозволить нам на основі деяких незначних по суті даних говорити про якусь залежність у даному разі літопису). Поки-що в уривчастому вигляді дав я деякі відомості що-до мітології Слова. Ця мітологічна система в зв'язку з мовою Слова може приведе знов до нових висновків... Такий шлях, здається мені, тепер потрібний, і тоді нам не треба буде утворювати того, чого не було, або припускати, напр., що „зотлілий аркуш рукопису випав і перевернувсь, а переписувач на тесне не зважив і зробив копію не до ладу” (стор. 33).

V.

На одному з прилюдних засідань історичного товариства Нестора Літописця я читав свою доповідь „До історії дослідів слова о п. Іг.” і в доповіді проводив я ті головні думки, що проводжу тепер тут; дискусія не виявила протилежних думок, а складалася тільки з різних питань, доповнень та пояснин.

Якось окремо стоїть в історії нашої літератури „Слово”. Ця пам'ятка перш за все дивує артистичністю мови. Деякі порівняння й описи намальовано з таким виразом відтінків, що мимоволі дивуєшся, як можна було дійти до цього за часів, коли мова не була ще вироблена. Краса окремих малюнків заступає невиробленість загальної композиції, деякі пропуски, непослідовність і навіть посовані місця. Уся поема наскрізь перейнята глибоким чуттям. Велика журба автора Слова. Він дуже любить свою батьківщину і від широго серця сумує, вважаючи, що його батьківщина завдяки нерозуму своїх синів робиться жертвою чужинців. В цім разі автор Слова чує те саме, що чули наші літописці, описуючи лихоліття руської землі. Слідом за ними він міг повторити: „О синове руські, потщитися Соханити свое отечество руську землю”, або: „Братие, пожальтесь о руской землѣ и о своей отчинѣ и дединѣ”.

Багато вже авторів працювало над Словом. Наукові діячі дбали про те, щоб науково дослідити пам'ятку і зрозуміти неясні місця Слова, яких там чимало. І багато вже є домислів про ці неясні місця. Але з часом утворювавсь у нас цілком помилковий погляд на Слово, — часто вироблювалося якесь зачаровання всією пам'яткою, не вважаючи на те, що багато часток її темні, незрозумілі. Ми звикли більше відчувати, ніж розуміти красу артистичної сторони пам'ятки. Коли-ж ми починаємо науково досліджувати пам'ятку, перш за все артистична сторона її багато втрачає принади. Обік з цією руйнуючою працею помалу утворюємо собі й цілком новий погляд на способи артистичної творчості автора Слова і часто дивуємося на якусь тонкість його надхнення та образовість мови. Автор Слова — майстер дрібниць, і ці дрібниці чудові сами собою. Сама-ж будова пам'ятки не може справити суцільного артистичного враження: нема суцільності в творчості, як нема суцільності в загальному світогляді автора. Нема артистичної суцільності, як нема разом з тим й історичної правди.